

Гаврилюк І. В.

ВІЙСЬКОВЕ МИСТЕЦТВО БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО ТА ІНШИХ КОЗАЦЬКИХ КОМАНДУВАЧІВ ПРОТЯГОМ 1648–1651 рр.: ДОСЯГНЕННЯ, НЕДОЛІКИ І НЕВТІШНИЙ ФІНАЛ

Повстання Б. Хмельницького стало поворотною подією в історії Речі Посполитої, а 1648 р. історики слушно вважають за момент, що розмежовує часи її слави й могутності від доби упадку. Поразки коронних військ під Корсунем, Пилявцями, Батогом тощо, фактичні «капітуляції» під Зборовом і Жванцем засвідчили не лише кризу старопольського військового мистецтва, а й складну суспільно-економічну ситуацію в польсько-литовській державі. Розсудливим намаганням вирішити «козацьке питання» мирним шляхом бракувало передбачливості й сміливості, а спроби реформування державного устрою були зведені нанівець унаслідок громадянської війни (рокошу Любомирського) 1665–1666 рр. Козацька Україна (Гетьманщина) також переживала складні часи: здобуту в 1649 р. фактичну незалежність від Речі Посполитої вже за п'ять років було формально втрачено; козацьке військо мистецтво після короткочасного підйому в середині XVII ст., через брак реформ, які майже неможливо було проводити в умовах безкінечних воєн, а також брак відповідної волі у більшості наступних після Б. Хмельницького гетьманів, швидко стало на шлях невідвортної стагнації.

Головною метою статті є оцінка розвитку військового мистецтва Богдана Хмельницького та інших козацьких командувачів протягом 1648–1651 рр., аналіз їхніх успіхів і помилок у цей часовий проміжок, а також пояснення причин великих козацько-татарських перемог у перші роки повстання під проводом Хмельницького. Наприкінці дослідження я пояснюю, чому знані зв'язки з 1648–1651 рр., а також комплекс соціально-економічно-політичних змін, що мав місце на землях сучасної України в середині XVII ст., закінчилися де-факто поразкою.

Ключові слова: Богдан Хмельницький, повстання, воєнне мистецтво, козаки, коронна армія.

Повстання Богдана Хмельницького стало поворотним періодом в історії Речі Посполитої, а 1648 р. історики справедливо вважають моментом, що відокремлює часи її слави і могутності від доби занепаду. Поразки під Корсунем, Пилявцями, Батогом, фактичні «капітуляції» під Зборовом і Жванцем засвідчили не лише кризу старопольського військового мистецтва, а й складну соціально-економічну ситуацію в польсько-литовській державі. Річ Посполита входила в період тривалої і важкої рецесії: розсудливим намаганням вирішити «козацьке питання» мирним шляхом бракувало передбачливості й сміливості, а спроби реформування державного устрою були зведені нанівець унаслідок громадянської війни (рокошу Любомирського) 1665–1666 рр.

Хмельниччина поміж іншого сприяла значним військовим перетворенням на теренах Центрально-Східної Європи. Якщо для здійснення серйозних змін у тактиці була необхідна інновація в озброєнні (чого не сталося), то на рівні плану-

вання та оперативно-стратегічної думки повстання заклало початок важливих змін як у польсько-литовському, так і в козацькому війську. Трансформація «чергового» бунту в Україні, розпочатою «звичайним» чигиринським сотником, у велику війну, до якої приєдналися майже всі верстви руського суспільства, і перетворення козацької старшини на владну еліту в новоствореній державі – це головні наслідки виступу Хмельницького. Також значно розширився масштаб планованих козацькими командувачами операцій, щороку все більшу роль у їх здійсненні відігравали міжнародні чинники. Повстанське військо, на відміну від попереднього періоду, вже не було слабко пов'язаними між собою козацькими полками з їхніми командирами (полковниками) або випадковими лідерами, але армією, опертою на власний територіально-адміністративний устрій і підпорядкованою одній особі – гетьману.

Загальна оцінка військового мистецтва всіх козацьких командувачів (у розвитку якого з'явилися

частково вдосконалені старі елементи або нові, створені в результаті численних соціально-політичних і військово-організаційних змін під час повстання) у перші роки Хмельниччини не є легким завданням. З одного боку, козацьке військо (за допомоги татар) протягом чотирьох досліджуваних років здобуло чимало вражаючих перемог, як ніколи доти будучи численним і здатним до боротьби. З іншого боку, всі ці успіхи на полі бою, з історичного погляду, не призвели до тривалого існування непідлеглої козацької держави. Гетьманщина, яка тимчасово здобула формальну незалежність у 1649 р., надто швидко її втратила. Тож далі я спробую виділити ті моменти, котрі, з військового погляду, позитивно відрізняють повстання Хмельницького від інших (попередніх) козацьких бунтів, і зрозуміти, чому саме йому судилося стати на чолі найуспішнішого козацького виступу. Також згадаю і про слабкі сторони тодішнього козацького війська, які істотно вплинули на перебіг подій. Зрештою, це приведе нас до відповіді, чому армія, що в середині XVII ст. вважалася грізною силою (бодай у межах Центрально-Східної Європи) за сотню років, а навіть і за півстоліття, безсумнівно, припинила такою бути.

Першим великим досягненням Богдана Хмельницького було укладення союзу з татарами (альянс «козацького самопалу з татарською шаблею», що призвів до так званої «драми польської кавалерії»¹), який спочатку вдавалося тримати в таємниці від ворога. Складно уявити, але коронне командування не мало про це жодних відомостей чи радше просто не хотіло вірити в подібний перебіг подій, оскільки, безсумнівно, в Криму були шпигуни, або, принаймні, купці, які повідомляли про всі важливі події, а надто про можливість козацько-татарської військової коаліції². Крім усього іншого, це свідчило про

суттєве ослаблення польської розвідки в Криму і на Запорозжі після смерті гетьмана Станіслава Конєцпольського в 1646 р. Козацькому гетьману вдалося перетягти на свій бік не окремі татарські підрозділи (наприклад перекопського бея Тугая), а всі орди під командуванням самого хана Іслам-Гірея. Звісно, можна сперечатися про наслідки та перспективи такого союзу (йдеться, передусім, про захоплення ординцями численного ясиру на землях сучасної України, а також про те, що татари були дуже непевним союзником, маючи, насамперед, власні інтереси і не бажаючи перемоги жодної сторони конфлікту), однак факт, що це виявилось несподіванкою для коронного командування і сприяло перемогам союзників у перші роки війни, не викликає сумнівів. Окрім альянсу з татарами, Хмельницький провадив активну дипломатичну діяльність із метою створення широкої коаліції проти Речі Посполитої (передусім Корони Польської), а також забезпечення свого тилу (Москва) і флангів (наддунайські держави, Велике Князівство Литовське). Очевидно, ніхто з попередніх козацьких очільників не мислив у такому стратегічному масштабі, підписуючи лише короткотривалі договори з кимнебудь із найближчих сусідів (наприклад, Михайло Дорошенко з тими ж татарами в середині 1620-х рр.³).

Повстання Хмельницького дало початок кар'єрі багатьох талановитих козацьких полковників і дипломатів, які також відіграли важливу роль у перших перемогах упродовж 1648–1651 рр. (серед них можна згадати Івана Виговського, Максима Кривоноса, Івана Богуна та інших). Деякі з них були добре знані Хмельницькому ще до 1648 р. і навіть належали до складу його родини (наприклад, Станіслав Кричевський доводився гетьману кумом). Вони походили із різних соціальних груп, мали різне бачення майбутнього козацької держави, але завдяки жорсткій руці Хмельницького на деякий час антагонізми між повстанськими лідерами та їхні особисті амбіції залишалися в тіні. Звісно, не всі козацькі офіцери відповідали вимогам часу, та й сам Богдан

¹ Jerzy Teodorczyk, "Dramat jazdy polskiej. Przyczyny porażek wojsk koronnych w walkach z Kozakami zaporoskimi w latach 1648–1652," in *Epoka "Ogniem i mieczem" we współczesnych badaniach historycznych* (Warszawa, 2000), 121–137.

² Даріуш Василевський, намагаючись «реабілітувати» постать Миколая Потоцького, натомість пише, що козацько-татарський союз не став несподіванкою для великого гетьмана коронного, який від початку повстання був про все поінформований, більше того, на військовій раді в Барі ще в лютому 1648 р. питання одночасної війни і з козаками, і з татарами опинилося на порядку денному, див.: Dariusz Wasilewski, *Hetman wielki koronny Mikołaj Potocki – hetman zhańbiony?* (Warszawa: Prohibita, 2016), 183–184, 238; Maciej Franz, "Król i hetman. Rozważania na tle postaci Mikołaja Potockiego," in *Wobec króla i Rzeczypospolitej. Magnateria w XVI–XVIII wieku*, red. Ewa Dubas-Urwanowicz i Jerzy Urwanowicz (Kraków, 2012), 700. Дозволю собі не погодитися з таким твердженням, оскільки перебіг весняної кампанії 1648 р. показує, що коронне командування не мало жодної правдивої та актуальної інформації про сили і дії противника. Можливість козацько-татарських переговорів, певно, розглядалася, але лише гіпотетично. Польське

командування переконалося в союзі татар із козаками лише після отримання відомостей про оточення останніми корпусу Стефана Потоцького під Жовтими Водами. Дивно, але Д. Василевський, спочатку заявляючи про «добру поінформованість» коронних офіцерів, згодом стверджує, що «на початковій фазі воєнних дій ні Миколай Потоцький, ні Хмельницький не мали ніякої інформації про супротивника». Див.: Wasilewski, *Hetman*, 188. Дозволю собі і цього разу посперечатися з тезою автора, оскільки козацький гетьман якраз володів детальними відомостями про дії коронних підрозділів, що стало запорукою перших звитяг.

³ Тарас Чухліб, *Козаки і татари. Українсько-кримські союзи 1500–1700-х років* (Київ: Видавничий дім «Кисво-Могилянська академія», 2017), 35–36.

Хмельницький багато разів припускався помилок, проте до цієї теми ми ще повернемося. Тут же наважуся ствердити, що ніколи до того козацьке військо не мало водночас так багато командирів, здатних вести успішну війну проти такого непростого противника, як коронна армія.

Ще одним важливим аспектом повстання Хмельницького була мобілізація на війну з «ляхами» всіх можливих ресурсів, насамперед людських¹. Перші перемоги над Жовтими Водами і під Корсунем спричинили масові бунти по всій Україні, які швидко поширилися на Волинь, Поділля та інші землі. Цьому також сприяла потужна підтримка православних сановників (особливо нижчого порядку, оскільки вище духовенство на чолі з Сильвестром Косовим ставилося до повстання досить негативно, не приймаючи його жорстокості та декларованих радикальних змін²). Хмельницький добре розумів, що для досягнення успіху необхідна участь у повстанні всіх русинів: і селян, і міщан. Тому з першого дня виходу «на волость» гетьман розсилав універсали, в яких закликав людей до бунту. Численні повстанські загони «черні», які спершу було важко контролювати, відігравали істотну роль під час бойових дій, оскільки: 1) під час переговорів із коронними комісарами можна було стверджувати, що воєнні дії ведуть не козаки, а лише ті свавільники (часто так і було, особливо в 1648 р.); 2) для обраної козацьким гетьманом стратегії виснаження противника полки «черні» були надзвичайно потрібні, оскільки, будучи на передовій, першими приймали на себе удари коронних військ (як сталося на Волині навесні 1649 р. У своєму листі від 12 червня 1649 р. до канцлера Єжи Оссолінського київський воєвода Адам Кисіль так пояснював причини використання Хмельницьким селянських загонів: *«Мені загалом здається, що тими селянами, зібраними з волості (Б. Хмельницький. – І. Г.), хоче потурбувати (змучити) нашу армію, аби потім усім*

¹ Варто підкреслити, що людський ресурс на українських землях у 1648 р. був достатньо значним: останнє козацьке повстання сталося десять років тому, і більше серйозних воєнних дій, крім традиційних татарських нападів, на цих територіях не відбувалося. Натомість тільки в 30-х рр. XVII ст. мали місце чотири козацькі виступи, що, без сумніву, негативно вплинуло на чисельність тогочасних повстанських військ.

² Анатолій Горовий, *Забутий митрополит Сильвестр Косов* (Київ: Наш час, 2015), 107. Митрополит кілька разів особисто рятував людей, яких або сам козацький гетьман, або його полковники були готові віддати на смерть: прикладом може бути доля чернігівського комірника Прокопа Верещаки, який у серпні 1648 р. «од ого милости отца митрополиты киевского упрошонный, горлом дарований и до Киева запроважений», згодом, після восьми місяців ув'язнення, отримав свободу. Див.: Заявлення черниг. граничного коморника Прокопа Верещака, в *Архив Юго-Западной России*, ч. 3, т. 4 (Київ, 1914), 124–129.

*своїм потенціалом наступити»*³). В разі ж перебування в тилу ворога нерегулярні підрозділи мали завдання переривати або блокувати комунікації противника, ускладнюючи тим самим його просування вперед. Партизанські загони (не самовільні, а керовані гетьманом або його полковниками) виявилися одним із основних чинників успіху союзної армії в перші роки повстання. Тут варто згадати хоча б марш коронних військ в Україну після перемоги під Берестечком влітку 1651 р., коли вони швидко були відрізані від свого тилу; 3) селянські та міщанські загони використовували як «гарматне м'ясо» під час облог (наприклад Збаража), оскільки Хмельницький свідомо оберігав свої найкращі полки (професійних солдатів), намагаючись спочатку виснажити ворога атаками численної «черні». Все це свідчить про високий рівень планування та оперативно-стратегічного мислення козацького вождя.

Повстання Хмельницького, внаслідок участі в ньому кількох сусідніх держав Речі Посполитої та великої кількості ворожих військ, швидко поширилося на величезному просторі між сучасними Білоруссю та Молдовою, тому фронт іноді становив близько тисячі кілометрів. Відповідно, козацькі ватажки нерідко мусили планувати і синхронізувати свої маневри, а також керувати військами на різних театрах бойових дій. Це було нелегке завдання, адже підрозділи козацької армії через великі відстані, складний ландшафт і брак нормальних комунікацій часто не мали між собою постійного зв'язку. Це стосувалося і польсько-литовської армії. Наприклад, відстань між Острогом, Заславом або Константиновом на Волині і Річицею в Білорусі становить близько 450 км. На додаток, між ними розташований болотистий басейн Прип'яті. Навесні 1649 р. кур'єр, відправлений регіментарями (белзьким каштеляном Анджеєм Фірлеєм (як першим⁴), кам'янецьким каштеляном Станіславом Лянцкоронським і коронним підчашим Миколаєм Остророгом) з коронного табору, витрачав десять, а може, й більше днів, аби дістатися до розташування литовських військ. Стільки ж тривав і зворотний шлях. Таким чином, уся подорож займала понад три тижні. Звичайно, в таких умовах обмін поточною інформацією та синхронізація військових дій були неможливими. Попередні козацькі повстання часто відбувалися

³ Из письма киевского воеводы А. Киселя канцлеру Ю. Оссолінскому, 12 VI 1649, в *Документы об Освободительной войне украинского народа 1648–1654 гг.*, сост. П. Гудзенко (Київ, 1965), 227.

⁴ List króla Jana Kazimierza, Warszawa, 28 II 1649, в *Центральний державний історичний архів України*, м. Київ, фонд 28, опис 1, № 85, с. 321v–323.

та закінчувалися за одним і тим самим сценарієм, коли коронні хоругви блокували табір противника в якомусь одному місці, натомість влітку 1649 і 1651 рр. польсько-литовські і козацько-татарські війська воювали між собою одночасно і в Україні, і в Білорусі.

Важливим елементом досліджуваної війни стало створення Богданом Хмельницьким ефективною розвідки, яка відіграла фундаментальну роль у козацько-татарських перемогах над коронною армією. Якщо на початку повстання розвідниками були переважно татари, то пізніше до них приєдналися козаки, селяни і містiani (йдеться про підтримку місцевого населення). Починаючи з Жовтих Вод і закінчуючи Білою Церквою, козацький гетьман завжди знав мало не про всі плани і пересування сил противника. Але Хмельницький не обмежувався розвідкою лише в таборі противника, адже його шпигуни перебували навіть у Варшаві. 13 травня 1651 р. у Крилові було спіймано двох козацьких розвідників, які зізналися, що «*Хмельницький відправив кілька сотень їх до Польщі щоби брали полонених*»¹. Спроби підняти повстання на безпосередньо польських землях хоч і були невдалими (наприклад улітку 1651 р.), проте вражають масштабом і сміливістю замислів. На відміну від козацького командування, польська сторона часто не мала жодної інформації про ворога (як під Зборовом), що призводило до катастрофічних наслідків. Навіть якщо коронні жовніри захоплювали бранців, ув'язнені не могли сказати нічого конкретного, або подані ними відомості були взаємозаперечними. Хмельницький, подібно до своїх попередників, наприклад, Кшиштофа Косинського, намагався зберігати свої плани в таємниці, знаючи про велику кількість шпигунів і потенційних зрадників у власних підрозділах. Про замисли козацького гетьмана знало лише його найближче оточення: «*Про Хмеля він (один із повстанців. – І. Г.) нічого не відає, бо хоча прийдуть якісь (листи від Б. Хмельницького. – І. Г.), то писар з полковником і двома чи трьома сотниками читають їх самі, нікого до наради не підпускаючи*»².

На увагу, звісно, заслуговує постать самого Богдана Хмельницького – вождя повстанських

сил. Він був досвідченою людиною, брав участь щонайменше в одному козацькому повстанні (Павла Павлюка в 1637 р.) і, поза сумнівом, добре проаналізував усі помилки своїх попередників. Окрім щастя, яке, очевидно, його супроводжувало (особливо на початку повстання), він часто перемагав коронні підрозділи завдяки своїм талантам. Організація величезної армії майже з нуля (її ядро становили кілька тисяч реєстровців, а починалося все лише з декількох сотень чоловік) вимагала від Хмельницького величезних зусиль. Військо потрібно було зорганізувати, озброїти (варто згадати про появу в козацькій армії великої кількості артилерії) і забезпечити продовольством (хоча харчування часто залишалося турботою самого солдата). Гетьман вирізнявся своєю твердістю і навіть жорстокістю, він був добрим організатором, хорошим полководцем (на мій погляд, найбільшої вправності досягнувши у маневруванні одночасно кількома окремими групами військ, як це було під Корсунем), дипломатом (цей аспект дуже важливий, тому що починаючи з 1649 р. йому вдавалося зберігати паритет і мир між Гетьманщиною та багатьма потужнішими сусідами, часто обіцяючи підданство або допомогу одразу кільком з них), а також умів вибирати собі соратників. Хмельницький опинився на своєму місці в потрібний час, тому розпочате ним повстання не повторило сумну долю попередніх козацьких виступів. Як багато він важив для Козаччини, стало зрозуміло відразу після його смерті в 1657 р.

Попри всі описані досягнення козацького військового мистецтва доби повстання Хмельницького, воно також мало декілька негативних рис.

Повстанська армія сильно залежала від своїх татарських союзників. Після перших триумфів серед вищого козацького командування утвердилося переконання, що без підтримки ординців вони не зможуть перемогти коронні війська (пам'ятними були також поразки попередніх бунтів). Це означало, що, навіть маючи можливість розгромити ослаблені й малочисельні хоругви противника весною 1651 р., а тим більше навесні 1649 р. (перед облогою Збаража), дорогоцінний час було витрачено на очікування приходу орди і, врешті, не вдавалося здобути цілковитої перемоги, а літня кампанія 1651 р. взагалі закінчилася катастрофою. Татарська кавалерія була важливим елементом союзницької армії, і козацьке військо, як правило,

¹ Diariusz wojny pod Beresteczkiem, in *Relacje wojenne z pierwszych lat walk polsko-kozackich powstania Bohdana Chmielnickiego okresu "Ogniem i Mieczem" (1648–1651)*, wstęp i oprac. M. Nagielski (Warszawa, 1999), 238.

² Witold Biernacki, *Łojów 31 lipca 1649. Działania wojenne w Litwie w latach 1648–1649* (Zabrze-Tarnowskie Góry: Inforteditions, 2014), 132.

знавало поразки у боях, в які вступало без участі кочовиків (дві битви під Лосевом, фінал Берестечка, де-факто Біла Церква тощо). Небажання козацьких командирів зважитися на ризик, однак, слід вважати за слабкість. Можна закинути повстанським командувачам, що упродовж декількох років війни, зважаючи на непевність своїх союзників, вони так і не знайшли рішення, як компенсувати брак власної хорошої кавалерії, хоча слід зазначити, що на це у них не було багато часу і можливостей.

Іншим слабким елементом було саме козацьке командування. Вище вже згадано, що повстання Хмельницького дало дорогу цілій плеяді талановитих козацьких офіцерів, які могли як рівний із рівним битися з противником. Більшість із них, однак, діяла простолінійно і негнучко, оскільки не мала нормальної військової освіти. Частина старшини отримала бойовий досвід ще в походах на Крим або в дрібних сутичках із татарами (рідше з коронними або московськими військами), де очолювала невеликі групи військ, а успіх залежав від їхньої особистої мужності і швидкості дій. Тепер же під їх командуванням служили десятки тисяч людей, але вони так само не замислювалися про якусь тактику або маневри, просто спрямовуючи всі сили на ворога. Хорошим прикладом може бути друга лосєвська кампанія. У 1649 р. лише щасливий збіг обставин (прибуття групи литовських військ) врятував Януша Радзивіла від поразки, коли Станіслав Кричевський, який перед повстанням командував чигиринським реєстровим полком і дещо знався на західноєвропейському військовому мистецтві, після цілої серії маневрів опинився просто перед литовським табором. Своєю чергою в 1651 р. Мартин Небаба (призначення якого наказним гетьманом на північному фронті з завданням зупинити марш підрозділів Радзивіла було великою помилкою Хмельницького), якого вважали одним із найкращих і найсміливіших козацьких полковників, програв битву, перш ніж вона розпочалася, спочатку повністю ігноруючи розвідку, а потім кидаючи своє виснажене походом військо на готових до бою литовців. Як влучно зауважив Вітольд Бернацький: *«вони (козацькі полковники. – І. Г.) діяли виключно на виконавчому рівні, досягаючи успіхів на рівні тактичності, а не на стратегічному»*¹. Лише деякі з них

опанували мистецтво маневрування на полі бою чи створення різного роду пасток і несподіванок (наприклад, Іван Богун під Вінницею у березні 1651 р., наказавши перед замком на річці Буг зробити ополонки і накрити їх соломною і снігом. Втрати серед атакуючої коронної кавалерії були великими, полягли, зокрема, черкаський староста Миколай Кисіль і новгородський стольник Миколай Мелешко).

Варто також пригадати, що козацька армія добре захищалася з-за укріплень, але погано радила собі в ситуації, коли доводилося штурмувати фортифікації супротивника (татарська кіннота взагалі була для цього непридатна). Влітку 1648 р. більшість фортець і міст козаки захопили в результаті відкриття брам самими ж оборонцями, або завдяки допомозі місцевого населення. Проте коли фортеця завзято боронилася, повстанське військо одразу виявлялося безсилим. Хорошим прикладом є Збараж, де, не враховуючи значної кількісної (хоча й не якісної) переваги союзників, різноманітних хитроців і численних штурмів, врешті-решт було вирішено взяти поляків голодом. Подібних прикладів не бракує. Кодацьку фортецю здобули після багатомісячної облоги, коли коронна залога вже не мала іншого виходу, як здатися (хоча в цьому випадку серйозних штурмів не було, козаки раціонально обмежилися блокадою). Кам'янець також не вдалося здобути, незважаючи на кілька спроб деяких козацьких полковників. Заслуговує на увагу й зборівська кампанія, під час якої козацько-татарська армія не змогла цілковито захопити ні сам Зборів (наразившись на опір челяді й 600 драгунів), ні навіть похапцем зведених поляками польових укріплень у перший день бою. Невідомо, як би закінчилася битва і загалом повстання в разі здобуття коронного табору й захоплення в полон Яна Казимира, Єжи Оссолінського та багатьох інших коронних сановників.

Повстання Богдана Хмельницького розпочалося в дуже вдалий момент для козацької сторони, тому що в той час на чолі коронних військ опинилися командувачі, які поступалися вміннями (військовими і дипломатичними) своїм попередникам, наприклад Станіславу Конєцпольському. Великий гетьман коронний Миколай Потоцький, переможець битви під Кумейками в 1637 р., недооцінив бунтівників, а згодом діяв дуже нерішуче, втративши можливість придушити повстання в самому його зародку. Ні він, ні його соратник Мартин Калиновський не мали

¹ Biernacki, *Łojów*, 146.

авторитету серед жовнірів, конфліктували з більшістю «української» магнатерії, тому не могли розраховувати на значну підтримку надвірних військ останньої. Зігнорували розвідку, навіть тоді, коли вже в Москві було відомо про козацько-татарську угоду (московські послы, які на той час перебували в Криму, 15 березня 1648 р. доносили, що туди прибули четверо запорозьких козаків, просячи хана прийняти їхню покірність і надати допомогу проти поляків¹), коронні командувачі про неї не знали, тому поява ординців разом із козаками біля Жовтих Вод виявилася для них повною несподіванкою. Поза тим, не вирізнялися великими військовими талантами і регіментарі, яким згодом випала можливість очолювати коронну армію. Хоча вони і мали певний військовий досвід, проте він не виходив за рамки командування полком. Натомість, коли козацькі офіцери, навіть маючи кількісну перевагу своїх підрозділів, зустрічалися на полі бою з талановітшими коронними командирами, такими, як Ярема Вишневецький (хоча його військові здібності досі лишаються предметом дискусій) і Януш Радзивіл, відразу наражалися на серйозні проблеми і ніколи не здобували перемоги. На щастя для козацької сторони, обидва цих магнати мали великі суперечності з Яном Казимиром чи його найближчим оточенням і так і не отримали можливості на постійно очолити польсько-литовську армію, а весь воєнний потенціал Великого Князівства Литовського зрештою не був використаний для нанесення вирішального удару по повстанцях.

З огляду на зазначені чинники, зважуся ствердити, що причиною великих козацько-татарських перемог протягом перших років повстання Хмельницького було певне зростання козацького військового мистецтва², укладений гетьманом союз із Кримським ханством і слабкість (у тому числі малочисельність кварцяних підрозділів) коронної армії та її командувачів. Така ситуація

¹ Witold Biernacki, *Żółte Wody-Korsun 1648* (Warszawa: Bellona, 2008), 65.

² Хоча найбільш критичні читачі можуть заперечити подібне твердження, зауваживши, що не було різниці між заблокованими козацькими таборами в урочищі Солониця в 1596 р. (під час повстання Северина Наливайка) і під Берестечком в 1651 р., і стверджуючи, що жодного поступу не було, адже в 1651 р. повстанці після відходу татар із поля бою були так само безсилі проти коронної армії, як і їхні «колеги» за півстоліття до цього. Різниця, однак, полягала в тому, що в 1651 р. козацька армія вже мала спроможне до бою ядро, сформоване з колишніх реєстрових полків і численних т. зв. випищиків, яке змогло вийти з оточення і за кілька місяців бути готовим продовжити воєнні змагання. Своєю чергою, повстанська армія зразка 1596 р. складалася з простих козаків, селян і міщан, які тимчасово зібралися разом і навіть не мали спільного командування.

привела до найуспішнішого повстання в історії козацтва. Варто також зауважити, що еволюція козацького військового мистецтва в цей період не спричинила місцевої «мілітарної революції». Причиною був поступ лише деяких його компонентів. Якщо оперативно-стратегічна думка козацьких командирів справді показала розвиток (що також було несподіванкою для противника: згадана криза старопольського військового мистецтва полягала не тільки в козацько-татарській співпраці, про що часто забувається), то їхня тактика через брак інновацій в озброєнні, а також унаслідок боротьби проти добре знаного ворога залишилися майже незмінною. Хмельницький, попри всі свої таланти, очевидно, не був місцевим Густавом II Адольфом: йому вдалося тільки поліпшити, але не цілком реформувати козацьке військо. Підтвердженням цього може бути факт, що козаки не почали воювати в який-небудь інший (новаторський) спосіб, без підтримки татарської кінноти, як і під час попередніх повстань, вони були, як правило, безсилі проти коронної армії, а манера ведення ними бою не була прикладом для армій тогочасної Європи. Однак вони ефективно використовували свої сильні сторони (вогнева міць, швидкість, винахідливість, знання місцевості, підтримка місцевого населення тощо) і, особливо, помилки ворога (а їх було багато). Після смерті Хмельницького в 1657 р., а за короткий час і багатьох його соратників, козацька держава та її військова сила швидко ослабли³. Друга половина XVII ст. показала стагнацію козацького військового мистецтва, адже потреба швидких змін стикалася з неспроможністю їхнього втілення в життя. Українські землі розташовувалися в центрі Європи й були оточені ворожими сусідами, а тому в умовах постійних воєн, на відміну від Швеції, Іспанії, Англії і навіть Москви, не було можливості проведення неспішних, послідовних і ґрунтовних військових реформ. Видається, що саме тому козацька армія, здобувши багато значущих і великих перемог на полі бою, так і не виграла жодної війни.

³ Причиною послаблення Гетьманщини був, очевидно, не лише військовий чинник. Нова козацька еліта, як правило, не мала якої-небудь державної ідеї та політичної культури. Вона часто думала лише про власні амбіції і вигоди, відкидала ідеї об'єднання й продавалася, залежно від обставин, Москві, Речі Посполитій, Туреччині тощо. Це, зрештою, призвело до війни всіх проти всіх (так званої Руїни), а ще пізніше позбавило козацьку державу решток незалежності.

Bibliographic References

- Arhiv Jugo-Zapadnoj Rossii, ch. 3, t. 4, Kiev, 1914.
- Biernacki, Witold. *Łojów 31 lipca 1649. Działania wojenne na Litwie w latach 1648–1649*, Zabrze-Tarnowskie Góry: Inforteditio, 2014.
- Biernacki, Witold. *Żółte Wody-Korsuń 1648*, Warszawa: Bellona, 2008.
- Chuhlib, Taras. *Kozaki i tatarzy. Ukrainsko-krymski sojuzy 1500–1700 rokiv*. Kyiv: Vydavnychyj dim “Kyevo-Mohylianska akademia”, 2017.
- Dokumenty ob Osvoboditelnoj vojne ukrainskogo naroda 1648–1654 gg, sost. P. Gudzenko, Kiev, 1965.
- Franz, Maciej. “Król i hetman. Rozważania na tle postaci Mikołaja Potockiego”. In *Wobec króla i Rzeczypospolitej. Magnateria w XVI–XVIII wieku*, red. E. Dubas-Urwanowicz i J. Urwanowicz, 689–703. Kraków: Avalon, 2012.
- Gorowyj, Anatolij. *Zabutyj mytropolyt Sylwestr Kosow*. Kyiv: Nash chas, 2015.
- Relacje wojenne z pierwszych lat walk polsko-kozackich powstania Bohdana Chmielnickiego okresu “Ogniem i Mieczem” (1648–1651)*, wstęp i oprac. M. Nagielski. Warszawa, 1999.
- Teodoreczyk, Jerzy. “Dramat jazdy polskiej. Przyczyny porażek wojsk koronnych w walkach z Kozakami zaporoskimi w latach 1648–1652”. In *Epoka “Ogniem i mieczem” we współczesnych badaniach historycznych*, red. M. Nagielski, 121–137. Warszawa: DIG, 2000.
- Tsentralnyj derzavnyj istorychnyj arhiv Ukrainy, m. Kyiv. F. 28, op. 1, spr. 85.
- Wasilewski, Dariusz. *Hetman wielki koronny Mikołaj Potocki – hetman zhańbiony?* Warszawa: Prohibita, 2016.

I. Gavryliuk

MILITARY ART OF BOHDAN KHMELNYTSKY AND OTHER COSSACK COLONELS IN 1648–1651: ACHIEVEMENTS, DEFECTS AND INCONSOLABLE FINALE

Bohdan Khmelnytsky's uprising was a turning point in the history of the Polish-Lithuanian Commonwealth, and historians appropriately consider 1648 the point that separates its glory days from its decline. The Commonwealth's losses at Korsun, Pyliavtsi, Batih etc. and their de facto 'capitulations' at Zboriv and Zhvanetz proved not only the crisis of the old Polish military art but also how complicated the socio-economic situation in the Polish-Lithuanian Commonwealth had become. Attempts to solve the 'Cossack question' in a peaceful way were neither far-sighted nor brave enough. At the same time, attempts to reform the state failed because of the Civil war (Lubomirski's rokosz) of 1665–1666. Cossack Ukraine (Hetmanshchyna) was also going through difficult times: de facto independence from the Commonwealth that they achieved in 1649 was nominally lost in 5 years. After a short-lived upturn, lack of reforms, which were practically impossible under the conditions of the never-ending wars, and lack of will on behalf of Hetmans that followed Khmelnytsky, led to the quick stagnation of the Cossack military art.

The main purpose of this article was to demonstrate the evolution of the military art of Bohdan Khmelnytsky and the other Cossack colonels, as well as to analyse their successes and mistakes during 1648–1651. Additionally, the reasons behind the great Cossack-Tatar victories during the first years of the uprising of Bohdan Khmelnytsky were outlined. At the end I explain why the great victories of 1648–1651, as well as the whole complex of socio-economic-political changes that took place on the territory of modern Ukraine since the mid 17th century ended in a de facto defeat.

Keywords: Bohdan Khmelnytsky, uprising, military art, Cossacks, Crown Army.

Матеріал надійшов 10.03.2019